

O‘ZBEK TILIDA KONSEPTUAL KATEGORIYALASHNING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Kochkarova Elmira Rashidovna

Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti katta o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23774046>

Annotatsiya. Maqolada konseptual kategoriyalashning nazariy mohiyati lingvokognitiv yondashuv asosida yoritilib, til birliklari orqali inson tafakkurida voqelikni tasniflash, umumlashtirish va konseptuallashtirish mexanizmlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: konsept, kategoriyalash, kognitiv tilshunoslik, til va tafakkur, prototip, semantika, konseptual tizim, lisoniy birlik, milliy tafakkur.

Аннотация. В статье рассматривается теоретическая сущность концептуальной категоризации с позиций когнитивной лингвистики, анализируются механизмы классификации, обобщения и концептуализации действительности посредством языковых единиц.

Ключевые слова: концепт, категоризация, когнитивная лингвистика, язык и мышление, прототип, семантика, концептуальная система, языковая единица, национальное мышление.

Abstract. The article examines the theoretical nature of conceptual categorization from a cognitive-linguistic perspective and analyzes the mechanisms through which linguistic units classify, generalize, and conceptualize reality in human cognition.

Keywords: concept, categorization, cognitive linguistics, language and thought, prototype, semantics, conceptual system, linguistic unit, national cognition.

Zamonaviy tilshunoslikda tilni faqat grammatik shakllar, fonetik hodisalar yoki lug‘aviy birliklardan tashkil topgan yopiq sistema sifatida o‘rganish yetarli hisoblanmaydi. Til insonning bilish faoliyati, tafakkuri, tajribasi, ijtimoiy muhiti va madaniy dunyoqarashi bilan uzviy bog‘liq murakkab kognitiv hodisadir. Shu bois XX asr oxiri va XXI asr tilshunosligida antropotsentrik paradigma doirasida til va inson, til va tafakkur, til va madaniyat munosabatlarini kompleks tahlil qilish ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylandi. Tilning inson tafakkuri bilan aloqadorligini tushuntirishda konseptuallashtirish va kategoriyalash tushunchalari alohida nazariy ahamiyat kasb etadi. Inson tashqi olamdagi predmet, hodisa va jarayonlarni shunchaki qayd etmaydi. Ularni ma‘lum belgilar asosida guruhlariga ajratadi, o‘zaro qiyoslaydi, umumlashtiradi, baholaydi hamda ongida muayyan mental tuzilmalar shaklida aks ettiradi. Ana shu jarayon kategoriyalash deb yuritiladi. Kategoriyalashning natijalari esa tilda so‘z, ibora, grammatik shakl, metafora, frazeologizm hamda boshqa lisoniy vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Ferdinand de Sossyurning tilni o‘zaro munosabatlarga asoslangan belgilar sistemasi sifatida talqin etishi zamonaviy struktur tilshunoslikning metodologik asoslarini shakllantirgan bo‘lsa [1], V. fon Humboldt tilni inson ruhiy faoliyati, milliy dunyoqarash va tafakkur bilan chambarchas bog‘liq hodisa sifatida tushuntirgan [2]. Keyingi davr kognitiv tilshunosligida esa

til strukturasi inson tomonidan voqelikni konseptuallashtirish jarayonlari bilan bog‘liqligi yanada chuqurroq tadqiq qilindi.

Kategoriyalash inson bilish faoliyatining universal mexanizmlaridan biridir. Atrofimizdagi olam nihoyatda ko‘p predmet, hodisa, belgi va munosabatlardan tashkil topgan. Agar inson har bir predmetni mutlaqo mustaqil va takrorlanmas hodisa sifatida qabul qilganida, bilimni tizimlashtirish va undan amaliy foydalanish nihoyatda murakkablashardi. Shu sababli ong voqelikdagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlab, obyektlarni umumiy belgilar asosida muayyan guruhlariga birlashtiradi.

Masalan, *daraxt* tushunchasi o‘rik, olma, chinor, terak, tut kabi bir-biridan farq qiluvchi obyektlarni ma‘lum umumiy belgilar asosida yagona kategoriya doirasida idrok qilish imkonini beradi. Xuddi shuningdek, *meva*, *qush*, *uy*, *oila*, *kasb*, *yaxshilik* singari tushunchalar insonning borliqni tartiblashtirishi natijasida shakllangan konseptual kategoriyalardir.

An‘anaviy mantiqda kategoriya muayyan obyektlarning barcha a‘zolari uchun umumiy bo‘lgan zarur va yetarli belgilar majmui asosida belgilanadi. Bunday qarashga ko‘ra, predmet ma‘lum xususiyatlarga ega bo‘lsa kategoriya tarkibiga kiradi, aks holda undan tashqarida qoladi. Demak, kategoriya chegaralari qat‘iy hisoblanadi. Biroq tabiiy til materialini kuzatish bunday chegaralarning har doim ham qat‘iy emasligini ko‘rsatadi. Masalan, *qush* kategoriyasiga chumchuq, qaldirg‘och, bulbul, tovuq, tuyaqush va pingvin kiradi. Ularning barchasi biologik jihatdan qush hisoblangan bo‘lsa-da, insonning kundalik tasavvurida chumchuq yoki qaldirg‘och qush kategoriyasining nisbatan tipik namunasini, pingvin yoki tuyaqush esa kamroq tipik namunasini ifodalashi mumkin. J. Lakoff kategoriyalarning inson tafakkurida faqat qat‘iy mantiqiy belgilar asosida emas, balki prototiplar, tajriba va konseptual modellarga tayangan holda tashkil topishini ko‘rsatadi [3]. Prototipik yondashuvga ko‘ra, kategoriyaning barcha a‘zolari bir xil maqomga ega emas: ayrim a‘zolar markaziy, boshqalari esa periferik o‘rin egallaydi. Shu nuqtai nazardan, kategoriyalash insonning obyektiv olamni aynan ko‘chirish jarayoni emas. U voqelikni inson tajribasi, idroki, madaniyati, kommunikativ ehtiyojlari va ijtimoiy amaliyoti asosida qayta tashkil etish jarayonidir.

Insonning voqelik haqidagi bilimlari ongda tartibsiz faktlar yig‘indisi sifatida mavjud bo‘lmaydi. Ular o‘zaro aloqador mental tuzilmalar-konseptlar va konseptual kategoriyalar shaklida tashkil topadi. Konsept tushunchasi kognitiv tilshunoslikning asosiy kategoriyalaridan biridir. Konsept predmet yoki hodisa haqidagi faqat lug‘aviy ma‘noni emas, balki insonning ushbu predmetga oid bilimlari, tajribasi, assotsiatsiyalari va baholash munosabatlarining yaxlit mental majmuini ifodalaydi.

Masalan, *uy* leksemasining lug‘aviy ma‘nosi yashash uchun mo‘ljallangan bino bilan bog‘liq. Biroq inson tafakkuridagi UY konsepti faqat binoni anglatmaydi. U yashash joyi, oila, yaqinlik, osoyishtalik, himoyalanganlik, xotira, tug‘ilgan maskan kabi turli semantik va emotsional komponentlar bilan bog‘lanishi mumkin. Demak, lisoniy ma‘no bilan konsept bir-biriga teng hodisalar emas. Lisoniy ma‘no konseptning tilda muayyan tarzda ifodalangan qismidir. R. Langakerning kognitiv grammatika konsepsiyasida grammatik va leksik birliklarning ma‘no bilan uzviy bog‘liqligi ta‘kidlanadi. Unga ko‘ra, grammatika ham konseptual mazmunni strukturaviy va ramziy vositalar orqali ifodalashda ishtirok etadi [4]. Shunday ekan, konseptualizatsiya nafaqat

alohida so‘zlarda, balki grammatik kategoriyalar, konstruksiyalar va sintaktik tuzilmalarda ham namoyon bo‘ladi.

Masalan, o‘zbek tilidagi: *Men kitobni o‘qidim. Kitob o‘qildi.* gaplari obyektiv voqelikdagi bir hodisaga aloqador bo‘lishi mumkin. Biroq birinchi gapda harakat bajaruvchisi markazga chiqarilsa, ikkinchi gapda e‘tibor harakat va uning obyektiga qaratiladi. Demak, grammatik shakl nutq sohibining voqelikni qanday konseptuallashtirayotganiga bog‘liq. Til shuning uchun ham tafakkurning oddiy “qobig‘i” emas. Til konseptual mazmunni tashkil etish, ajratib ko‘rsatish, umumlashtirish hamda kommunikativ jihatdan muhim komponentni markazlashtirish imkonini beruvchi vositadir.

Kognitiv tilshunoslikdagi prototip nazariyasi kategoriyalar ichki tuzilishini izohlashda samarali konsepsiyalardan biridir. Prototip kategoriyaning inson ongida eng tipik, eng tez taniladigan va boshqa a‘zolari baholash uchun asos vazifasini bajaradigan namunasidir. Bunday yondashuvda kategoriya “markaz – periferiya” tamoyili bo‘yicha tashkil topadi.

O‘zbek tilidagi *meva* kategoriyasini olaylik. Kundalik nutqiy tajribada olma, o‘rik, shaftoli, nok kabi birliklar mazkur kategoriyaning markaziga yaqin tasavvur qilinishi mumkin. Ayrim biologik yoki xo‘jalik tasniflari esa kundalik tildagi tasnifdan farq qilishi mumkin. Bu holat lisoniy kategoriyalar bilan ilmiy kategoriyalar har doim ham aynan bir xil emasligini ko‘rsatadi.

Ilmiy kategoriya maxsus mezonlar va terminologik aniqlik asosida shakllanadi. Kundalik til kategoriyasi esa insonning hayotiy tajribasi va odatiy idrokiga tayanadi. Shu sababli tilshunos kategoriyalarni o‘rganishda lug‘aviy birliklarning faqat denotativ tomonini emas, ularning qo‘llanishi, assotsiativ aloqalari va kommunikativ funksiyasini ham hisobga olishi lozim. Prototip nazariyasining muhim jihati shundaki, kategoriya a‘zolari o‘rtasidagi munosabat faqat bitta umumiy xususiyat bilan belgilanmasligi mumkin. Bir guruh elementlar bir belgi, ikkinchi guruh boshqacha belgi orqali markaziy prototip bilan aloqaga kirishadi. Natijada kategoriyada o‘zaro kesishuvchi semantik belgilar tizimi vujudga keladi.

Har bir tabiiy til universal kognitiv mexanizmlarga asoslangan holda voqelikni o‘ziga xos tarzda kategoriyalaydi. Bunda xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy munosabatlari, turmush tarzi va kommunikativ an‘analari muhim ahamiyatga ega.

O‘zbek tilidagi qarindoshlik terminlari buning yaqqol misollaridan biridir. Masalan:

aka – uka;

opa – singil;

amaki – tog‘a;

amma – xola.

Bu birliklarning mavjudligi qarindoshlik munosabatlarida yosh, jins hamda ota yoki ona tomonga mansublik kabi farqlar til orqali maxsus kategoriyalashtirilishini ko‘rsatadi. Ingliz tilidagi *brother* birlikining o‘zbek tilida vaziyatga qarab *aka* yoki *uka* orqali berilishi mumkinligi tillar o‘rtasidagi kategoriyalash chegaralari doimo bir xil emasligidan dalolat beradi. Xuddi shuningdek, inglizcha *sister* o‘zbekchada *opa* yoki *singil* sifatida ifodalanadi. Bu misoldan kelib chiqadigan nazariy xulosa shuki, obyektiv voqelik bir xil bo‘lishiga qaramay, tillar uning qaysi belgilarini leksik jihatdan farqlashni turlicha tashkil qilishi mumkin.

O‘zbek tilidagi *mahalla* leksemasi ham konseptual jihatdan qiziqarli birlikdir. Uning mazmuni geografik hudud tushunchasi bilangina cheklanmaydi. Nutqiy va ijtimoiy kontekstga qarab u hududiy birlik, qo‘shnichilik muhiti, ijtimoiy munosabatlar tizimi yoki hamjamiyat ma’nolarini faollashtirishi mumkin. Bu esa lisoniy birlik mazmunining konseptual jihatdan ko‘p qatlamli ekanini ko‘rsatadi. Shuningdek, *mehmon*, *mehmondo* ‘*stlik*, *duo*, *baraka*, *oriyat*, *andisha* singari birliklarning to‘laonli semantik talqini uchun ularning lug‘aviy ma’nosinigina ko‘rsatish yetarli emas. Ularning ma’nosi muayyan nutqiy vaziyatlar, madaniy stereotiplar, baholash me’yorlari va kommunikativ tajriba bilan bog‘liq holda shakllanadi. Biroq bunday birliklarni “faqat o‘zbek tiliga xos” deb mutlaq talqin qilish metodologik jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Ko‘plab tillarda ularga yaqin semantik hodisalar mavjud bo‘lishi mumkin. Lingvokognitiv tadqiqot uchun muhim masala ma’lum konseptning mavjud yoki mavjud emasligi emas, balki uning qaysi lisoniy vositalar bilan ifodalanishi, semantik strukturasida qaysi belgilar markaziy o‘rin tutishi va kommunikativ jarayonda qay tarzda faollashishidir.

Lug‘aviy ma’noni konseptual tizimdan ajratib o‘rganish so‘z semantikasining ayrim muhim xususiyatlarini tushuntirish imkoniyatini cheklaydi.

Masalan, *bosh* so‘zining asosiy ma’nosi inson yoki hayvon tanasining tegishli qismini bildiradi. Lekin o‘zbek tilidagi:

ishning boshi
ko‘chaning boshi,
oila boshlig‘i,
bosh masala,
bosh mutaxassis

kabi birikmalarda ushbu birlik turli abstrakt ma’nolarda qo‘llanadi.

Bu semantik taraqqiyot tasodifiy emas. Inson tanasidagi boshning yuqorida joylashishi va muhim funksiyalar bilan bog‘liqligi “asosiylik”, “yetakchilik”, “boshlanish” kabi konseptual sohalarga ko‘chiriladi.

Shunday qilib, ko‘p ma’nolilik ham insonning konseptual kategoriyalash mexanizmlaridan kelib chiqadi. Xuddi shuningdek, *yo‘l* leksemasi:

temir yo‘l,
hayot yo‘li,
rivojlanish yo‘li,
muammoni hal qilish yo‘li

kabi birikmalarda konkret fazoviy mazmundan abstrakt ma’nolar tomon kengayadi. Inson fazoda bir nuqtadan boshqasiga harakat qilish tajribasini maqsadga erishish, rivojlanish yoki jarayon tushunchalarini tasvirlashda konseptual model sifatida qo‘llaydi. Bunday hodisalar metafora faqat badiiy bezak emas, balki tafakkurning konseptual mexanizmlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Kognitiv-semantik tadqiqotlarning muhim nazariy muammolaridan biri tillardagi universal va milliy xususiyatlar munosabatidir.

A. Wierzbicka turli tillarda murakkab ma’nolarni izohlash uchun sodda va universal semantik birliklardan foydalanish imkoniyatini tadqiq qilib, semantik primitivlar konsepsiyasini ishlab chiqqan

[5]. Ushbu yondashuvga ko‘ra, tillar leksik va grammatik tuzilishi jihatidan keskin farqlanishiga qaramay, inson tajribasiga asoslangan ayrim elementar semantik tushunchalar tillararo qiyoslash uchun asos bo‘la oladi.

Bu jihat kategoriyalash nazariyasi uchun ham muhim.

Bir tomondan, insonlarning biologik tuzilishi, asosiy sezgi organlari hamda bazaviy ehtiyojlarida umumiylik mavjud. Shu bois makon, vaqt, harakat, shaxs, predmet, miqdor singari kategoriyalarning turli tillarda ifodalanishi tabiiydir.

Ikkinchi tomondan, har bir til ushbu universal tajribani o‘zining tarixiy va kommunikativ taraqqiyoti asosida strukturaga soladi. Natijada konseptlarning nomlanishi, semantik chegaralari, grammatik ifodasi va pragmatik xususiyatlarida farqlar paydo bo‘ladi.

Shuning uchun til orqali milliy dunyo manzarasini o‘rganishda ikki metodologik xatodan qochish lozim.

Birinchisi - barcha konseptual hodisalarni mutlaq universal deb baholab, tillar o‘rtasidagi o‘ziga xosliklarni e‘tibordan chetda qoldirish.

Ikkinchisi - har bir leksik farqni xalq tafakkurining mutlaqo noyob va boshqa tillarda uchramaydigan xususiyati sifatida talqin etish.

Ilmiy yondashuv universallik va milliy xususiylikni qarama-qarshi emas, balki o‘zaro bog‘langan hodisalar sifatida ko‘rishni talab qiladi.

Konseptual kategoriyalar o‘zgarmas tuzilma emas. Jamiyat taraqqiyoti, yangi texnologiyalar, yangi faoliyat turlari va kommunikativ ehtiyojlarning yuzaga kelishi bilan kategoriyalarning tarkibi ham o‘zgarib boradi.

Masalan, *telefon* tushunchasi XX asrning katta qismida asosan ovoqli masofaviy aloqa vositasini anglatgan bo‘lsa, zamonaviy smartfon kundalik tafakkurda aloqa, kamera, hisob-kitob, axborot qidirish, ijtimoiy tarmoq, navigatsiya, ta‘lim va ko‘ngilochar vosita funksiyalarini birlashtirgan murakkab kategoriya sifatida qabul qilinmoqda.

Natijada *telefon* kategoriyasining prototipik belgilarida ham o‘zgarish yuz beradi.

Xuddi shunday jarayonni *kitob*, *xat*, *do‘kon*, *dars*, *uchrashuv* kabi ko‘plab tushunchalarda kuzatish mumkin. Elektron kitob, elektron xat, internet-do‘kon, masofaviy dars va onlayn uchrashuv shakllari til birliklarining konseptual mazmunini kengaytirmoqda.

Bu holat tilning jamiyatdagi o‘zgarishlarga moslasha oladigan dinamik sistema ekanini tasdiqlaydi.

Yangi tushunchalarning paydo bo‘lishi ikki asosiy usul orqali kechadi. Birinchidan, yangi birlik o‘zlashtirilishi yoki yasaliishi mumkin. Ikkinchidan, mavjud so‘zning semantik strukturasi yangi ma‘no qo‘shiladi.

Masalan, *sahifa* so‘zi dastlab kitob va yozma matn bilan bog‘liq bo‘lgan bo‘lsa, raqamli kommunikatsiyada *veb-sahifa*, *ijtimoiy tarmoq sahifasi* singari yangi kontekstlarda faol qo‘llanmoqda.

Demak, konseptual kategoriyalashning tarixiy-dinamik jihatini o‘rganish til taraqqiyotining kognitiv mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi.

Olib borilgan nazariy tahlil shuni ko‘rsatadiki, til kategoriyalari obyektiv olam tuzilishining to‘g‘ridan-to‘g‘ri nusxasi emas. Ularning shakllanishida inson idroki, amaliy tajribasi va kommunikativ ehtiyojlari faol ishtirok etadi.

Bu fikr tilning ijtimoiy hodisa ekanini inkor qilmaydi. Aksincha, kognitiv va ijtimoiy omillar o‘zaro bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Individdun dunyoni jamiyatdan tashqarida idrok qilmaydi. Uning konseptual tizimi til, ta‘lim, madaniyat va ijtimoiy tajriba orqali muntazam shakllanadi.

Tilning kategoriyalashtiruvchi funksiyasini uch bosqichli model yordamida tavsiflash mumkin:

birinchi bosqich - perseptiv ajratish. Inson predmet va hodisalarning belgilari, farqlari va o‘xshashliklarini sezadi;

ikkinchi bosqich - konseptual umumlashtirish. O‘xshash tajribalar umumiy mental model yoki kategoriya doirasida tashkil etiladi;

uchinchi bosqich - lisoniy obyektivlashuv. Shakllangan konsept yoki kategoriya so‘z, birikma, grammatik vosita yoki nutqiy konstruksiya orqali ifodalanadi.

Mazkur bosqichlarni mutlaqo ketma-ket va bir yo‘nalishli jarayon deb tushunmaslik kerak. Chunki allaqachon o‘zlashtirilgan til kategoriyalari insonning yangi hodisalarni qanday idrok etishiga ham ta‘sir ko‘rsatadi. Shunday qilib, idrok, konseptual tizim va til o‘rtasida ikki tomonlama munosabat mavjud. Til birliklarining semantikasini aynan mana shu munosabatlar tizimida o‘rganish ularning tabiatini chuqurroq ochib beradi.

Xulosa. Konseptual kategoriyalashni lingvokognitiv nuqtai nazardan tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, kategoriyalash inson tafakkurining universal mexanizmi bo‘lib, u tashqi olamdagi predmet, hodisa va munosabatlarni ma‘lum umumiy belgilar asosida tizimlashtirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, til konseptual kategoriyalarning oddiy nomlash vositasi emas. Til inson tomonidan voqelikning qanday ajratilishi, umumlashtirilishi va kommunikativ jihatdan muhimlashtirilishida faol ishtirok etadi.

Uchinchidan, klassik kategoriyalash modeli kategoriyalarni zarur va yetarli belgilar asosida chegaralashga intilsa, kognitiv yondashuv kategoriya tuzilishida prototip, markaz-periferiya munosabati va darajalanish hodisalarini e‘tirof etadi.

To‘rtinchidan, konsept va lisoniy ma‘no o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, aynan bir hodisa emas. Konsept insonning kengroq mental tajribasini qamrab oladi, lisoniy ma‘no esa ushbu konseptual mazmunning til tizimida mustahkamlangan qismini aks ettiradi.

Beshinchidan, o‘zbek tilidagi qarindoshlik terminlari, fazoviy ma‘nolarning abstraktlashuvi, ko‘p ma‘noli birliklar hamda madaniy mazmunli leksik qatlam konseptual kategoriyalashning til sistemasidagi ifodasini o‘rganish uchun muhim material hisoblanadi.

Oltinchidan, milliy-madaniy xususiyatlarni tadqiq etishda mutlaq lingvistik relyativizm yoki aksincha, barcha tillarni bir xil konseptual modelga bo‘ysundirishdan saqlanish lozim. Universal kognitiv mexanizmlar turli tillarda tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar ta‘sirida o‘ziga xos lisoniy shakllarda namoyon bo‘ladi.

Yettinchidan, kategoriyalash dinamik hodisadir. Ijtimoiy va texnologik taraqqiyot yangi tushunchalarni yuzaga keltirishi bilan birga mavjud kategoriyalarning semantik tarkibi va prototipik tuzilishini ham o‘zgartiradi.

Shunday qilib, konseptual kategoriyalashning o‘zbek tili materialida izchil tadqiq qilinishi nazariy tilshunoslik, semantika, leksikologiya, tarjimashunoslik va lingvomadaniyatshunoslik uchun yangi ilmiy kuzatishlar olib borish imkoniyatini kengaytiradi. Kelgusida alohida konseptual maydonlarni korpus materiallari, assotsiativ tajribalar va tillararo qiyosiy tahlil asosida o‘rganish ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlarning empirik asoslarini yanada kuchaytirishi mumkin.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Saussure, F. de. *Course in General Linguistics*. Translated by Roy Harris. La Salle, Illinois: Open Court, 1983.
2. Humboldt, W. von. *On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind*. Translated by Peter Heath, edited by Hans Aarsleff. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
3. Lakoff, G. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
4. Langacker, R. W. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
5. Wierzbicka, A. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 1996.